Спершись обома руками на дах каюти човна, білий промовив до стерничого:

"Ми заночуємо на Арсатовій ділянці. Вже пізно".

Малаєць лише буркнув у відповідь, не перестаючи пильно дивитися на річку, а білий, схиливши підборіддя на схрещені руки, знов задивився на слід човна. З-за лісу, перерізаного руслом річки, виглянуло сліпуче сонце. Вено висіло над самою водою, що виблискувала, мов металева стрічка. Ліс, темний і похмурий, стояв по обидва боки широкої течії, мовчазний і суворий. У підніжжя велетенських дерев спиналися низенькі пальми й звішували сьоє велике листя над рудуватою водою, що бурувала за човном. В тихому повітрі кожне деревце, кожен листок, кожен сучок, кожен вусик повзучої рослини й кожна пелюсточка квіточск були як заворожені. На річці було тихо-тихо; ніщо ані шешерхне; тільки восьмеро весел, спалахуючи проти сонця, раз по раз піднімалися й разом, хлюпаючи, опускалися у воду та стерничий вимахував праворуч і ліворуч своїм веслом, що окреслювало вогнисте півколо над його головою. Розбурхана вода тихо хлопотіла по обидва боки човна, і він, поволі посуваючись серед хвиль, здавалося, увіходив у ворота тієї країни, де назавжди зникала навіть згадка про будь-який рух.

Білий, повернувшись спиною до заходу сонця, вдивлявся в далину, на порожній і широкий простір моря. Останні три милі річка,— широка й хиблива, немов її вабив до себе безкраїй обрій,— тече просто до моря, на схід і на схід, де ховається світло і темрява. За кормою розітнувся крик якогось птаха, безладний і кволий, заскакав над рівною поверхнею води й загубився серед мертвої тиші, так і не дійшовши до другого берега.

Стерничий занурив весло у воду й міцно тримав його напруженими руками, налягаючи на нього всім своїм тілом. Вода голосно забулькотіла, і раптом широкий простір неначе повернувся навколо вісі: ліс окреслив півколо, і навскісне проміння сідаючого сонця торкнулося об край човна

яскравим полум'ям, одкидаючи на мерехтливе блискотіння річки тонкі й химерні тіні плавців. Білий обернувся, щоб глянути вперед.

Човен пішов під кутом до течії, і вирізьблена з дерева голова дракона на кормі спрямована була тепер на галявину, облямовану прибережними кущами. Човен плюснув туди, торкнувшись навислого галуззя, і зник з поверхні річки, мов в'юнка земноводна тварина, що кидає воду, щоб заховатися у лісі.

Вузенька затока була схожа на рів — покручена, надзвичайно глибока, сповнена мороком. Велетенські дерева гналися високо вгору. Де-не-де, неподалеку від чорної смуги води, крона дерева височіла над мереживом дрібної папороті, чорної й химерної, скарлюченої й нерухомої, мов спіймана гадюка. Уривчасті слова веслярів голосно лунали серед товстих і темних стін з рослинності. Темрява прохоплювалась крізь дерева, крізь хащі повзучих рослин, крізь велике, фантастичне й нерухоме листя,— таємнича й непереможна, запашна і отруйна темрява лісових нетрів.

Люди гнали човна баграми по мілкій воді. Затока ширшала, ліс одступав од багнистого берега за рівну смугу зеленого очерету, що облямовував одбиту в воді небесну блакить. Пір'яста рожева хмарка пливла високо вгорі, пересуваючи своє ніжне відбиття над листям і сріблястими квітами лотосів. Вдалині з'явилася темна пляма маленької хатини, збудованої на високих палях. Біля неї височіли дві пальми нібонг, що злегка нагнулися над обідраною покрівлею з сумовитою ласкою й турботою, знесилено похиливши свої крислаті крони.

Стерничий, показавши веслом, промовив:

"Арсат дома. Я бачу човен його, прив'язаний між палями".

Люди, що йшли з баграми по обидва боки човна, озирнулись, щоб побачити, де скінчиться їхня сьогоднішня подорож, хоч вони воліли б

переночувати десь в іншому місці, а не в цій лагуні, що здавалася їм завороженою і мала недобру славу. Крім того, вони не любили Арсата: по-перше, за те, що він чужинець, а по-друге, тому, що він полагодив зруйновану хатину й оселився в ній, показуючи цим, що не боїться жити серед духів, які населяють місцевості, залишені людьми. Така людина одним поглядом або словом може порушити прямування долі; а випадковому подорожникові не легко вблагати цих хатніх духів, бо вони намагаються помститися над кожним за лукавство свого земного господаря. Білі не думають про це, вони — безвірники і в спілці з духом зла, що водить їх крізь невидимі небезпеки на цьому світі. На щире застереження вони відповідають лише образливим невір'ям.

Так міркували собі малайці, налягаючи всім тілом на довгі багри. Великий човен шугнув хутко, тихо й рівно до розчищеної Арсатової ділянки; вони кинули багри, й почувся голосний шепіт: "Слава аллахові!" — а човен ледве черкнувся об похилені палі хатини.

Підвівши голови, веслярі безладно загукали: "Арсате! Гей, Арсате!" Але ніхто не вийшов.

Білий почав видиратися вгору по драбині, що вела до бамбукового помосту. Стерничий похмуро бовкнув: "Ми зготуємо вечерю в сампані й будемо спати на воді".

"Подайте ковдри й кошика", уривчасто сказав білий.

Він став навколішки на краю помосту, щоб узяти речі. Потім човен відчалив, а білий, підвівшись, опинився віч-на-віч з Арсатом, що вийшов з низеньких дверей своєї хатини. Це була ще молода людина, дужа, широкогруда, з м'язистими руками. На ній був тільки саронг. Голова була простоволоса. Великі лагідні очі гостро вп'ялися в білого, але голос і манера були спокійні, коли він, не привітавшись, спитав:

"Є в тебе ліки, туане? *"

Т у а и е (малайське) — пане.

"Нема,— злякано відповів гість.— Нема. А що? Хіба хто хворий?"

"Зайди й поглянь", відповів Арсат так само спокійно й, швидко повернувшись, увійшов у маленькі двері. Білий залишив свої речі й пішов за ним.

У напівтемній кімнаті він помітив на бамбуковому ліжкові жінку, що лежала горілиць під широкою ковдрою з червоної бавовняної матерії. Жінка лежала нерухомо, мов мертва; але її великі очі, широко розплющені, блискотіли в півтемряві, втуплені вгору застиглим невидющим поглядом. Вона лежала в гарячці й, очевидячки, була непритомна. Щоки їй трохи позападали, губи були напіврозтулені, а на молодому обличчі застиг лиховісний вираз,— зосереджений, замислений, що буває у людини перед смертю. Двоє мужчин мовчки стояли, дивлячись на неї.

"Давно вона хвора?" спитав мандрівник.

"Я не спав п'ятеро ночей,— повагом відповів малаєць.— Спочатку вчувалися їй голоси, що кликали її з води, і вона пручалася, коли я її тримав. Але сьогодні, відколи зійшло сонце, вона нічого не чує, навіть мене! Вона не бачить нічого. Не бачить і мене. Мене!"

З хвилину він помовчав, потім тихо спитав:

"Туане, вона помре?"

"Боюсь, що так", сумно відповів білий.

Він познайомився з Арсатом багато років тому, в далекій країні, в часи заколотів і небезпек. Згодом, коли його друг-малаєць несподівано оселився на цій лагуні з жінкою-чужинкою, він не раз ночував тут під час

своїх подорожей по річці. Він любив цю людину, що вміла бути відданою на військовій раді і сміливо битися поруч з ним на війні. Він любив цього малайця,— правда, не так, як дехто любить свого собаку, і все ж досить, щоб допомагати йому, а іноді, поміж ділом, згадувати самотнього мужчину й жінку з буйним волоссям, сміливим лицем та переможним поглядом, що жили самі-самісінькі, заховані лісами, наганяючи страх на інших.

Білий вийшов з хатини саме тоді, коли велетенська заграва сонця прудко згасала в вечірніх тінях. Здіймаючись, мов чорна пара над верховіттям дерев, вони запнули усе небо, знищуючи багряне полум'я пливучих хмар і червоний відлиск денного світла. Через хвилину всі зорі виринули над оповитою темрявою землею, і велетенська лагуна, востаннє спалахнувши блискотінням огнів, що відбивалися в воді, стала схожа на круглий клаптик нічного неба, кинутого в безнадійну й бездонну глибину ночі. Білий вийняв з кошика вечерю і, назбиравши трохи галуззя, розклав невеличке огнище, щоб димом одганяти москітів. Потім загорнувся ковдрами, обпершись спиною в очеретяну стіну, й замислено закурив.

Тихо ступаючи, Арсат вийшов з дверей і навпочіпки сів біля вогнища. Білий трохи одсунув свої випростані ноги.

"Вона ще дихає,— промовив стиха Арсат.— Диха й горить, мов її палить шалений вогонь. Нічого не говорить, не чує — й горить!"

Він помовчав, потім спитав спокійно і байдуже:

"Туане... вона помре?"

Білому зробилося ніяково, він здвигнув плечима й непевним голосом промимрив: "Коли така її доля..."

"Ні, туане,— промовив Арсат.— Коли моя доля така. Я чую, я бачу, я чекаю. Я пам'ятаю... Туане, пам'ятаєш ти ті, давно минулі дні? Пам'ятаєш мого брата?"

"Так", відповів білий.

Малаєць раптом підвівся й пішов у хату. Білий лишився сидіти нерухомо й почув голос з хатини. Арсат говорив: "Слухай мене! Говори!" Та на слова його відповіла німа тиша. "О, Діамелен!" скрикнув він раптом. Потім почулося глибоке зітхання. Арсат вийшов і знову сів на те ж саме місце.

Мовчки сиділи вони біля вогнища. З хати не чути було жодного звуку, тільки здалеку, з лагуни, доходили до них голоси веслярів, що неспокійно й виразно дзвеніли над тихою водою. Вогнище на носі сампана жевріло тьмяним червонуватим полум'ям, потім потухло. Голоси змовкли. Земля й вода зробилися невидимі, нерухомі й німі, наче на світі нічого не залишилося, крім блискотіння зірок, безперестанного й непотрібного, що проймало чорну нічну тишу.

Білий широко розплющеними очима дивився в темряву. Жах і зачарування, подих і тайна смерті — близької, невблаганної й невидимої — утишили неспокій його раси й розбурхали в ньому неясні, найінтимніші думки. Одвічна звичка вбачати в усьому зло, підозрілість, що ховається в нашому серці, виринули на поверхню навколишньої тиші, і ця тиша, глибока й мовчазна, не викликала до себе довір'я, здавалася огидною, мов непорушна й непрониклива машкара, за якою ховається жорстокість. В цьому збуренні всієї його істоти, земля, що розметнулася в спокої зоряного сяйва, повстала перед ним, як похмура країна запеклої боротьби, як бойовище жахливих і чарівничих привидів, величних або огидних, що люто змагаються за опанування нашими серцями.

Жалібне шемріння знялося серед нічної тиші; шемріння, що опививає смутком і лякає,— немов безмежна самотина навколишніх лісів

намагалася вкласти в людину мудрість цього неосяжного й величного спокою. Звуки, тремтячі й невиразні, плавали в повітрі навколо білої людини, поволі сплітаючись у слова, й нарешті ніжно ринули дзюркотливим струмочком лагідних і одноманітних фраз. Білий поворухнувся, як людина, що скинула з себе сон, і трохи змінив свою поставу. Арсат, нерухомий і темний, сидів, похиливши голову, і тихо й повагом говорив:

..."бо куди ми можемо скласти тягар своїх турбот, як не в серце другові. Людина мусить говорити про війну і про любов. Ти, туане, знаєш, що таке війна, і ти бачив мене у час небезпеки, коли я шукав смерті, як інші шукають життя! Письмена можуть загубитися, брехня може бути записана, а те, що бачили очі, є правда, і вона лишається у нашій пам'яті назавжди".

"Я пам'ятаю", спокійно промовив білий.

Арсат вів далі з сумовитим спокоєм:

"Тому я й оповідатиму тобі про любов. Оповідатиму серед ночі. Оповідатиму, поки не одійде ніч і любов, поки око денне не гляне на мою тугу і на мою неславу, на моє зотліле серце".

Коротке зітхання підкреслило ледве помітну паузу, і слова його знов попливли рівно й тихо.

"Коли минули дні колотнечі й війни і ти кинув мою країну заради своїх справ, яких ми, люди з островів, не можемо зрозуміти,— я і брат мій стали, як і перше, мече-носцями правителя. Ти знаєш, що ми походимо з роду можновладців, і нам більш, ніж кому іншому, належить право носити на правому плечі ознаку влади. І в час спокою й добробуту Сі Дендрінг виявив до нас свою ласку, як і ми в час злигоднів віддавали йому свою мужність і щирість. Був час покою, час полювання на червоного звіра, півнячих боїв, повільних розмов і блазенських суперечок між людьми,

шлунок яких був повний, а зброя заржавіла. Хлібороб без побоювання дивився, як виганялися молоді паростки рижу, а торговці приходили й відходили; виряджалися в дорогу худі, а верталися ситі й гладкі. Вони приносили й новини. Приносили брехню всуміш з правдою, і жодна людина не знала, чи їй радіти, чи журитися. Ми чули від них і про тебе. Вони бачили тебе сьогодні тут, а завтра — там. І я слухав радіючи, бо пам'ятав про лихі часи і завжди пам'ятав про тебе, туане, поки не настав час, коли очі мої нічого вже не могли бачити з минулого, бо вони стріли людину, що зараз вмирає там — у хатині".

Він зупинився й болісно скрикнув:

"О, боже! О, горе!"

Потім знов заговорив, трохи голосніше:

"Нема ворога гіршого і нема друга кращого, як брат, туане, бо брат знає брата, а в справжньому знанні — сила на добре й лихе. Я любив свого брата, тому я прийшов до нього й сказав, що бачу перед собою тільки одно лице, чую тільки один голос. Він сказав мені: "Одкрий своє серце, щоб вона побачила, що в ньому, й чекай". І я чекав. Ти, туане, пам'ятаєш жінку, з лицем, зап'ятим серпанком, і те, як боявся наш володар норову й хитрощів її? Я втишував голод свого серця, перезираючись з нею та іноді перемовляючись словом. Вдень я тинявся стежкою, що вела до купальні, а коли сонце сідало за ліс, прокрадався вздовж жасмінної загороди до жіночих приміщень. Невидимі, розмовляли ми одне з одним крізь пахощі квіток, крізь серпанок листя, крізь стеблини високої трави, що нерухомо стояли перед нашими губами,— такі ми були обережні, так стримували ми шепіт нашого палкого бажання. А час хутко спливав... І жінки перемовлялися між собою, а вороги слідкували. Мій брат похмурнів, і я став думати про вбивство й жорстоку смерть... Ми сини того народу, що бере, чого бажає, як і ви, білі.

Бувають часи, коли людина забуває про силу й пошану. Владу дано лише правителям, а кохання дано всім людям. Мій брат сказав: "Ти мусиш взяти її. Ми двоє — як один". І я відповів: "Хай станеться це якнайшвидше, бо я вже не відчуваю тепла в сяйві сонця, що не світить на неї". Наш час настав, коли володар і весь народ пішли до річки при сяйві смолоскипів ловити рибу. Тут були сотні човнів, а на білому піску, між водою й лісом, спорудили з листя приміщення для челяді раджі. Дим від вогнищ скидався на синій вечірній туман, і численні голоси танули в ньому.

Поки лаштували човни для рибальства, мій брат підійшов до мене й сказав: "Цієї ночі!" Я вернувся до зброї, і, коли настав час. наш човен став на своє місце поруч з іншими. Вогні замиготіли по воді, і, коли всі танцювали від захвату, ми вислизнули з гурту. Вода поглинула наш вогонь, і ми повернули назад, до берега. На березі було темно, тільки де-не-де жеврів попіл. Ми чули цокотіння рабинь у наметах, тому знайшли собі тихий куточок і чекали там. Вона прийшла. Ми бачили, як. вона бігла берегом, не лишаючи жодного сліду, немов листячко, що його вітер жене до моря. Мій брат похмуро сказав: "Іди й однеси її в наш човен". Я вхопив її на руки. Вона важко дихала. Серце її тіпалося на моїх грудях. Я мовив: "Я забираю тебе з цього народу. Ти прийшла на поклик мого серця, але руки мої несуть тебе у мій човен проти волі найвищого!" "Це правда", кинув мій брат. "Ми з тих, хто бере, що хоче, хоч нам годилося б узяти тебе серед білого дня". Я відповів: "Рушаймо!" Бо лише тоді, як вона опинилася в моєму човні, згадав, що у раджі багато вояків. "Так, рушаймо!" сказав мій брат. "Тепер ми — вигнанці, і цей човен — наша країна, а море — наш притулок". Він забарився на березі, і я благав його поспішати, бо пам'ятав тремтіння серця її і думав, що двоє не можуть встояти проти сотні.

Ми відчалили й гребли за водою, тримаючись недалеко від берега, а коли пропливали біля затоки, де вони ловили рибу, гомону не було вже чути, тільки лунав голосний шепіт, схожий на дзижчання комах опівдні. Човни пливли, сходилися купами в червоному сяйві смолоскипів, під чорним дахом диму. Чоловіки розмовляли про рибальство.

Люди, що вихвалялися й глузували, люди, що ранком були ще нашими друзями,— стали ворогами. Ми швидко минули їх.

Вона сиділа посеред човна з зап'ятим лицем. Була мовчазна, як і зараз; але в мене не було жалю за тим, що я покидав, бо я чув біля себе її дихання, як чую його зараз".

Він зупинився, прислухався, обернувшись до дверей, похитав головою і вів далі: *

"Брат мій хотів кинути їм виклик — гукнути їм: хай народ знає, що ми, вільні розбійники, поклалися на силу своїх рук і на милість широкого моря. І знов, на знак нашої любові, я попрохав його мовчати. Хіба не чув я її подиху біля себе? Я знав, що за нами швидко кинуться навздогін. А мій брат мене любив. Він нечутно занурив весло у воду і тільки мовив: "В тобі зараз лише половина мужчини, друга — в тій жінці. Я почекаю. Коли ти знову станеш справжнім мужчиною, то вернешся сюди зі.мною, щоб кинути їм виклик. Адже ми — діти одної матері". Я не відповів йому. Вся моя сила і вся душа моя була тоді в руках, що тримали весло, бо я шалено хотів бути з нею в безпечному місці, куди не досягав би гнів мужчин і злість жінок. Кохання моє було таке палке, що я думав — воно поведе мене в країну, де не знають смерті, якщо мені пощастить урятуватися від лютощів Інчі Міді 1 й од меча нашого раджі.

Ми гребли похапливо, важко дихаючи крізь заціплені зуби. Весла глибоко пірнали в спокійну воду. Вийшовши з гирла річки, ми пливли серед мілин, каналами. Посувалися вздовж темного берега, де море шепочеться з землею, і тільки блискотіння білого піску спалахувало позаду човна — так швидко він линув по воді. Ми не розмовляли. Тільки раз я промовив: "Спи, Діамелен, незабаром потрібна буде тобі вся твоя сила". Я почув її лагідний голос, але не повернув голови.

Сонце зійшло, а ми не переставали плисти. Піт рясним дощем капав з мого лиця, бо вже палала денна спека. Я ні разу не оглянувся, бо знав,

що очі мого брата пильно дивляться вперед; а човен линув, мов стріла, пущена з лука бушмена. Не було кращого гребця, кращого стерничого за мого брата. Багато разів перемагали ми з ним всіх на цьому човні. Але ніколи ще не випробували ми так свою силу, як цього разу, коли востаннє гребли вкупі! В усій країні не було людини, хоробрішої за мого брата. Я не міг даремно витрачати силу, щоб повернути голову і глянути на нього, але чув свист його дихання і слова його у себе за плечима.

Сонце вже підхопилося високо вгору. Спека жарила мені спину, як пекельне полум'я. Мої ребра ось-ось мали лопнути, і я не міг вже навіть набрати повітря в груди. І тоді я гукнув з останнім зітханням: "Одпочиньмо!" "Гаразд!" мовив він, і голос його був твердий. Він був дужий. Він був хоробрий. Він не знав ні страху, ні втоми... мій брат!"

Шепіт владний і ніжний, шепіт безмежний і кволий, шепіт тремтячого листя і віття майнув крізь лісові нетрі, над зоряною гладдю лагуни, і вода поміж палями з плюскотом лизнула замулені стовпи. Подих теплого вітру торкнувся облич обох мужчин і одлинув з сумовитим бренін-ням, голосний і рвучкий, мов схвильоване зітхання сонної землі.

1 Малайське божество.

Арсат тихо продовжував:

"Ми привернули нашого човна до маленької бухти біля коси, що, здавалося, перетинала нам шлях і довгою, порослою лісом смугою врізалася в море. Мій брат знав це місце. За косою було гирло річки, а крізь гущавину лісу вилася вузенька стежка. Ми розіклали вогнище й зварили риж; потім простяглися на м'якому піску в холодочку, а вона вартувала.

Ледве встиг я заплющити очі, як почув її боязкий крик. Ми схопилися. Сонце сідало вже, а в гирлі бухти ми вгледіли пірогу з багатьма веслярами. Ми відразу ж її впізнали: це була пірога нашого раджі. Вони

уважно оглянули берег і помітили нас. Ударили в гонг і повернули ніс піроги в бухту. Я відчував, як серце стислося в моїх грудях. Діаме-лен сіла на піску й затулила лице. Шлях до моря було відрізано. Мій брат засміявся. Він мав рушницю, що ти, туа-не, дав йому перед тим, як поїхав, але пороху була в нього тільки одна жменька. Він хутко сказав:

"Тікай з нею стежкою. Я буду їх стримувати; у них нема рушниць, а вийти на берег, де їх чекає людина з рушницею,— це певна смерть для них. Тікай з нею. По той бік лісу є хатина рибалки й човен. Коли я вистріляю всі набої, теж побіжу за тобою. Я бігаю добре, і ми втечемо раніш, ніж вони встигнуть нас наздогнати. Я буду стримувати їх, доки зможу, бо вона ж — тільки жінка і не може ані бігти, ані битися, і в своїх кволих руках тримає вона твоє серце..."

Він сховався за човном, а ми з нею побігли, і, коли були вже далеко, я почув постріли. Мій брат стріляв раз по раз, і гонг замовк. Ця смуга землі була вузенька. Ми перебігли вкриту травою галявину й опинились біля води. Я побачив хатину й маленький човник, витягнений на берег, і, почувши за собою ще один постріл, подумав: "Це його останній набій". Ми кинулись до човна; якась людина вибігла з хатини, та я наскочив на неї, і ми разом покотилися в багно. Потім я схопився на ноги, а той чоловік лишився лежати нерухомо біля моїх ніг. Не знаю, чи вбив я його, чи ні. Ми з Діамелен зсунули човна на воду. Тоді я почув за собою гомін і побачив брата, що біг галявиною. Багато людей гналося за ним. Я взяв її на руки і посадив у човен, потім ускочив туди сам. Коли я оглянувся, то побачив, що брат мій упав; упав, потім знову схопився, та люди вже оточили його з усіх боків. Він крикнув: "Я йду!" Люди були зовсім близько. Багато людей. Я глянув на неї, туане, і... відштовхнув човна! Вона стояла навколішки на носі й дивилася на мене, а я сказав: "Візьми весло!" — і вдарив веслом по воді. Туане, я чув, як він гукав, як він два рази кликав мене, чув голосні вигуки: "Бий! Убий!" — але ні разу не озирнувся. Я чув, як він ще раз крикнув моє ім'я — розпачливо, немовби з голосом покидало його життя, та я не озирнувся. Моє ім'я!.. Мій брат! Три рази звав він,— але я не лякався життя. Бо там у човні була вона! Бо мріяв я знайти таку країну, де смерті не знають, де смерть не страшна!"

Білий випростався. Арсат теж підвівся й став непорушний над вогнищем, що дотлівало. На лагуну спадав густий туман, поволі стираючи яскраві відбиття зірок; білі випари широким серпанком оповили всю місцевість; холодні й сірі, кружляли вони нечутним вихром навколо стовбурів дерев, навколо хатини, що, здавалось, пливла на хвилях морського марева. Тільки десь далеко на мерехтливому небесному тлі вимальовувалися стовбури дерев,— немов берег похмурий і негостинний.

Серед глибокої тиші голосно бринів Арсатів голос:

"Вона була зі мною! І щоб добути її, я стявся б з усім світом. Але я вже мав її, і..."

Слова його одлинули в порожнечу, він зупинився й, здавалося, прислухався, як вони вмирали вдалині, без надії й вороття. Потім спокійно промовив:

"Туане, я любив свого брата".

Від подиху вітру він затремтів. Високо над головою, над мовчазливим морем туману сумно шелестіло пальмове листя, наче вмирало. Білий простягнув ноги; підборіддя йому спиралося на груди; він журливо прошепотів:

"Всі ми любимо своїх братів".

Арсат напруженим шепотом скрикнув:

"Що мені до того, хто вмер? Я прагнув спокою у власному серці".

Здалося, він почув рух у хатині — прислухався і нечутно пішов до дверей. Білий встав. Війнув рвучкий вітер. Зорі зблідли, неначе відсунулися в безмежну глибінь світового простору. Запанувала тиша. Потім з-за темної смуги лісів у небо шугнув стовп золотого світла й

розіллявся на східному обрії. Зійшло сонце. Туман знявся вгору і, розшматований, зник вдалині. Лагуна, з якої здерто було нічний серпанок, лежала блискуча й чорна, облямована важкими тінями дерев, що враз насунули стіною. Білий орел

знявся над лагуною, злетів у сяйві сонячного проміння й мигнув у небі сліпучою зіркою, а потім перетворився на чорну цяточку, що швидко зникла в блакиті, немовби навіки покинувши землю.

Білий, що стояв біля дверей і дивився вгору, почув з хатини уривчастий шепіт та голосний стогін. Раптом вийшов Арсат. Він спотикався і тремтів, а очі його тупо дивилися в одному напрямку. Нарешті, він пробелькотів:

"Вона вже більше не горить".

З-за верховіття дерев глянуло сонце; вітер посвіжів; яскравий відблиск спалахнув над лагуною, заблискотів на зморшках води. Ліси виступили з вранішніх тіней, підійшли ближче і зупинились, вітаючи день тремтінням листя, коливанням гілляк та гойданням галузок. В нещадному сяйві шепіт життя буяв усе голосніше, сповняючи гомоном німотний морок людської туги.

Арсатові очі блукали, потім зупинились проти сонця.

"Я нічого не бачу", мовив він сам до себе.

"Тут нічого нема", сказав білий, ступивши на край помосту і махнувши рукою човну.

Тихий вигук почувся з лагуни, й човен наблизився до хатини приятеля духів.

"Коли хочеш їхати зо мною, я буду чекати на тебе весь ранок", мовив білий, дивлячись на воду.

"Ні, туане,— лагідно відповів Арсат.— Я не можу ні їсти, ні спати в цій хатині, але спершу мушу побачити свій шлях. Зараз я ще нічого не бачу, нічого не бачу! Нема світла й нема спокою на землі — тільки смерть. Ми були дітьми одної матері,— і я кинув його серед ворогів; і тепер я вертаюсь назад".

Він передихнув і продовжив замисленим голосом:

"Ще трохи, і я буду бачити досить добре, щоб помститися, щоб помститися! А зараз вона померла, і... всюди... темрява..."

Він безсило опустив руки і занімів з непорушним лицем і скам'янілими очима. Білий зійшов у човен. Люди з баграми забігали навколо, оглядаючи крадькома нелегку дорогу, що слалася перед ними. На кормі сидів похмурий стерничий з закутаною в біле головою. Обпершись руками на накриття з трави над маленькою каютою, білий дивився назад, на блискучі зморшки за човном. І перш ніж човен вийшов з лагуни, він підвів очі. Арсат стояв нерухомо в сонячному сяйві і байдуже дивився в інший бік.